

**ՇՆՈՂԻ ՀՆԱԿԱՅՐԵՐԻՑ ՀԱՅՏՆԱԲԵՐՎԱԾ ՈՒԼՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՎ ՄԱՆՐ
ԶԱՐԴԵՐԻ ՏԻՊԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ (Մ.Թ.Ա. I ՀԱՋ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)**

**TYPOLOGY OF BEADS AND SMALL ORNAMENTS DISCOVERED AT THE
ARCHAEOLOGICAL SITES OF SHNOGH (FIRST HALF OF THE 1ST
MILLENNIUM BC)**

**ТИПОЛОГИЯ БУСИН И МЕЛКИХ УКРАШЕНИЙ, НАЙДЕННЫХ В
АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКАХ ШНОХА (ПЕРВАЯ ПОЛОВИНА I
ТЫС. ДО Н.Э.)**

Անի Սարատիկյան
Ani Saratikyan
Ани Саратикян

Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտ, Գիտությունների ազգային ակադեմիա, Հայաստան
Institute of Archaeology and Ethnography, National Academy of Sciences, Armenia
Институт археологии и этнографии, Национальная академия наук, Армения

ani.saratikyan@iae.am

Ներկայացվել է՝ 27.08.2025; գրախոսվել է՝ 21.11.2025; ընդունվել է՝ 10.12.2025
Received: 27.08.2025; Revised: 21.11.2025; Accepted: 10.12.2025
Представлено: 27.08.2025; рецензировано: 21.11.2025; принято: 10.12.2025

© Հեղինակ, 2025: Տարածվում է Creative Commons Attribution 4.0 Licence-ի պայմաններով
© The Author, 2025. Distributed under the terms of Creative Commons Attribution 4.0 Licence
© Автор, 2025. Распространяется на условиях Creative Commons Attribution 4.0 Licence

DOI: 10.53548/0320-8117-2025.3-215

Ամփոփում – Հնագիտական տվյալները վկայում են, որ Հարավային Կովկասի տարածքում բնական պաշարները կարևոր դեր են ունեցել ոչ միայն կենցաղային և արտադրական խնդիրների լուծման, այլև զարգացողության մեջ: Քարից, բրոնզից և տարբեր խառնուրդներից պատրաստված ուլունքներն ու զարդերը դրա ակնհայտ վկայությունն են: Սույն ուսումնասիրության նպատակն է ներկայացնել Շնող գետի (Լոռի, Հայաստան) ավազանի տարածքից մեր պեղած դամբարաններից հայտնաբերված ուլունքների և մանր զարդերի հիմնական տեսականին և դրանց զուգահեռները հնագիտական ու հավատալիքային համատեքստերում: Ներկայացված տեսականու մեջ մեծ տարածում ունեն սարդիոնից, մածուկից պատրաստվածները, մեծ կիրառելիություն ունի նաև բրոնզը, ինչպես արտադրական մյուս ուղղություններում, պերճանքի առարկաները, կախազարդերն ու ուլունքները նույնպես շարունակում են պատրաստվել բրոնզից: Ուշագրավ է ծովախեցիների առկայությունը: Դրանք չնայած ուլունքներ չեն, չունեն մշակման հետքեր, սակայն մասնագիտական գրականության մեջ դրանք համեմատվում են մետաղի, ոսկու և այլ թանկարժեք նյութերի հետ, որոնց առկայությունը հուշում է, որ դրանք ունեցել են ոչ միայն գեղարվեստական, այլև սոցիալական նշանակություն՝ արտահայտելով որոշա-

կի բարձր կարգավիճակ: Հետազոտության արդյունքները ցույց են տալիս, որ ուլունքների վերաբերյալ հավատալիքային ընկալումները լայնորեն տարածված էին տարբեր մշակույթներում. դրանք դիտարկվել են որպես հմայական ուժ և պաշտպանիչ նշանակություն ունեցող առարկաներ: Նման զուգադրումները վկայում են, որ Հին Հայաստանի մշակութային միջավայրում առկա են եղել ոչ միայն տեղական ավանդույթներ, այլև ակտիվ տնտեսական ու մշակութային կապեր Մերձավոր Արևելքի հետ. այդ մասին վկայում են բնամիջավայրին ոչ բնորոշ գտածոները:

Abstract – Archaeological evidence shows that in the ancient cultures of the South Caucasus, natural resources were important for production activities, as well as for decorative arts. Beads and ornaments made of stone, bronze, and various alloys serve as clear evidence of this. The present study reveals the principal types of beads and small ornaments uncovered during our excavations in the burial grounds of the Shnogh River basin (Lori, Armenia) and examines their parallels in both archaeological contexts and mythological narratives. In the presented assemblage, beads made of sardonyx and paste are particularly widespread, bronze is also extensively used. As in other areas of production, objects of adornment-including pendants and beads-continued to be crafted from bronze. The presence of seashells is especially noteworthy. Although they are not beads and show no traces of working, in scholarly literature they are compared to metal, gold, and other precious materials. Their presence suggests that they held not only artistic value but also social significance, reflecting a certain elevated status. The beads were seen as objects with magical power and were also important for protective and religious rituals. These similarities show that the culture of ancient Armenia had strong local traditions and was also influenced by the economies and cultures of the Near East. This is shown by findings that are not typical for the local area.

Аннотация – Археологические данные свидетельствуют о том, что в древней культуре Южного Кавказа природные ресурсы играли важную роль не только в решении производственных задач, но и в ювелирном искусстве. Бусы и украшения, изготовленные из камня, бронзы и различных сплавов, являются очевидным доказательством сказанного. Настоящее исследование посвящено основным типам бус и мелких украшений, обнаруженных при раскопках могильников бассейна реки Шнох (Лори, Армения), и их параллелям в археологическом и мифологическом контексте. В данной коллекции широко распространены изделия, изготовленные из сардоникса и пасты, а также активно используется бронза. Как и в других областях производства, предметы украшения, подвески и бусы изготавливались из бронзы. Особый интерес представляет наличие морских раковин. Несмотря на то, что они не являются бусами и не имеют следов обработки, в научной литературе их сопоставляют с металлом, золотом и другими драгоценными материалами. Их наличие указывает на то, что они имели не только художественную, но и социальную значимость, отражая определённый высокий статус. Результаты исследования показывают, что представления о бусах были широко распространены в различных культурах; они рассматривались как объекты, обладающие магической силой и имеющие культовое оберегающее значение. Такие параллели свидетельствуют о том, что культурная среда Древней Армении имела не только богатые местные традиции, но и находилась под активным экономическим и культурным влиянием Ближнего Востока, о чем являются находки, нетипичные для местного ареала.

Հիմնաբառեր – Հայաստան, Լորի, Շնող, դամբարան, ուլունք:

Keywords – Armenia, Lori, Shnogh, tomb, bead.

Ключевые слова – Армения, Лори, Шнох, гробница, бусина.

Ներածություն

Լոռու մարզի Շնող գետի ավազանի տարածքում պեղված երկաթեդարյան դամբարաններից հայտնաբերվել են տարաբնույթ պեղճանքի առարկաներ, որոնց մեջ առանձնակի ուշադրության են արժանի ուլունքները: Ուսումնասիրած 132 դամբարանից ուլունք (ուլունքաշար) պարունակող դամբարանները 16-ն են, որից 9-ը՝ տղամարդկանց, 3-ը՝ կանանց, 4-ը առանց կմախքի դամբարաններ են: Սա ցույց է տալիս, որ ուլունքների առկայությունը սեռորոշիչ հանգամանք չէ. դրանք հանդիպում են թե՛ կանանց, թե՛ տղամարդկանց դամբարաններում, այս դեպքում նույնիսկ տղամարդկանց դամբարաններում գերակշռում են: Ըստ այդմ՝ դրանք իրենց բազմազանությամբ մեծ տեղ ունեն արդուզարդի մեջ, և կիրառել են թե՛ կանայք, թե՛ տղամարդիկ: Ուլունքների տեսականին հատկապես շատ է Բարձրյալ (մ.թ.ա. IX–VIII դդ.), Բովեր-1 (մ.թ.ա. IX–VIII դդ.), Բաղերի ճալա (մ.թ.ա. IX–VIII դդ.), Բովեր-2 և Փիջուտ (մ.թ.ա. VIII–VII դդ.) դամբարանաշտերում, որոնք էլ քննարկվում են ստորև:

Ուլունքներն առաջին հերթին ցույց են տալիս ժամանակաշրջանի գեղագիտական մտածողությունը, նախընտրելի ձևերը և գույները: Այս առումով գունապանակը պարզ է՝ ներառում է մուգ և բաց շագանակագույն, կաթնագույն, սպիտակ, կապտավուն և փիրուզագույն երանգներ: Սա, իհարկե, պայմանավորված էր ոչ միայն հնաբնականների նախասիրությամբ, այլև տարածքում առկա բնական պաշարներով, քանի որ վերջիններս էլ հիմնականում կիրառվում էին ուլունքներ պատրաստելու համար: Ուլունքներն առատորեն կիրառվել են թաղման ծեսում: Ակնհայտ է, որ դրանք ննջեցյալին «ուղեկցել են» ոչ միայն որպես սեփականություն, այլև էականորեն կապված են հմայական հատկությունների հետ. ըստ այդմ՝ ստորգետնյա աշխարհում կարող էին լինել հոգու պահպանության խորհրդանիշ:

Ուլունքների և մանր զարդերի հիմնական տեսականին

Շնողի տարածքից հայտնաբերված ուլունքների առկա տեսականու մեջ, ինչպես Հայաստանի շատ այլ հնավայրերում, գերակշռում են քարից՝ սարդիոնից և մածուկից պատրաստվածները (Սեյրանյան, Դեմջյան 1989, 4): Մ.թ.ա. V հազ. սկսած՝ մածուկից պատրաստվածները մեծ տարածում են ստանում հատկապես Միջագետքում (Bar-Yosef Mayer, Porat 2010, 117): Մածուկից ուլունքների համար հիմնական հումք են հանդիսանում ստեատիտը, ստեատիտե ֆայանսը և կվարցային ֆայանսը (Bar-Yosef Mayer et al. 2004, 499): Սրանցից զատ, ուլունքների կազմում կան նաև բրոնզից, ապակուց, ծովախեցիներից պատրաստված նմուշներ:

Սարդիոնից ուլունքներ. Սարդիոնները աչքի են ընկնում ձևի և գույնի բազմազանությամբ: Դրանց մեջ կան կլոր, գլանաձև, բաց ու մուգ շագանակագույն,

ինչպես նաև կաթնագույն օրինակներ (նկ. 1, 2-3, 2-5, 2-6, 3): Սարդիոնները վզնոցների շարվածքում բավականին շատ են կիրառվում, հանդիպում են թե՛ այլ ուլունքների, թե՛ միայն սարդիոնի շարաններով: Վերջիններիս զուգահեռները հայտնի են և՛ Հայաստանի, և՛ ընդհանրապես Հարավային Կովկասի տարբեր հնավայրերից (Դևեջյան 2022, 28; Խանզադյան, Կարաքեշիշյան 1981, 5; Хачатрян 1975, 243, рис. 155; Техов 1977, 180; Сурпычев, Малхасян 1984, 32):

Բրոնզից կոճակներ, կախազարդեր. Բրոնզից պատրաստված կոճակների և կախազարդերի քանակը շատ է, իսկ տեսականին բազմազան չէ (նկ. 4): Դրանք ներկայանում են երեք ձևով. տափակ կոճակների (նկ. 4-1, 4-2), երկարավուն՝ խողովակաձև կախիկների (նկ. 4-3, 4-4, 4-6, 4-7), և գնդաձև՝ միաձուլված շարոցների տեսքով (նկ. 4-5): Կոճակաձև ուլունքները հավանաբար նախատեսված են եղել հագուստի՝ լանջապանակի վրա ամրացնելու համար, քանի որ դրանց մի կողմն է ուռուցիկ, իսկ մյուս կողմը հարթ է, այն հարմարեցված է կարելու համար, իսկ ներսում պահպանված են կտրվածքում կլոր կամրջակները, որոնց միջոցով էլ հավանաբար կարվել են (Մարտիրոսյան 1969, 30, տախ. 28, նկ. 5, 6): Ընդհանրապես, տարբեր չափերի բրոնզե կոճակները բավական տարածված էին ուշ բրոնզ-վաղ երկաթեդարյան ժամանակաշրջաններում և հայտնի են Հայաստանի տարբեր հնավայրերից (Деведжян 1981, 46, таб. XIII, рис. 11-14):

Խոշորների տեսականին շատ չէ, դրանց մեջ ուշագրավ են խողովակաձև զարդերը, որոնք բավական լավ մշակված օրինակներ են, և գնդաձևները: Այս բրոնզե առարկաները մի դեպքում անզարդ են (նկ. 4-3, 4-4), մյուս դեպքում փորագրման տեխնիկայով զարդարված են գծավոր-ցանցավոր նախշերով (նկ. 4-6, 4-7): Այդպիսիք գտնվել են Սադախլույից, Ծալկայի շրջանից (Morgan 1988, 123, fig. 102; Κυфтин 1941, 55, рис. 52-1): Սրանք հավանաբար պերճանքի առարկաներ են եղել, որոնցից շարոցներ են պատրաստել և օգտագործել որպես կախազարդ:

Շաղախից ուլունքներ. Մանրահատիկ ուլունքների մեջ կան նաև կլոր, ուղղանկյունաձև, գլանաձև, սպիտակ, բաց և մուգ շագանակագույն, կապույտ (փիրուզագույն) մածուկից (նկ. 2-2, 2-4, 2-5, 2-6), ինչպես նաև կապույտ ապակուց կամ ապակենման խառնուրդից պատրաստված (նկ. 3) մանրահատիկ օրինակներ: Ապակենման և մածուկից ուլունքներ են գտնվել, օրինակ, Մամխորի կալից, Կամոյից, Գոլովինոյից և այլն (Խանզադյան, Կարաքեշիշյան 1981, 7-8): Սպիտակ գլանաձև ուլունքները մեծ տարածում ունեն, որոնք հիմնականում պատրաստվում են ստեատիտից, ինչպես մաքուր քարից, այնպես էլ համախառնուրդներից (Astruc et al. 2021, 421): Սրանց մեջ կան ինչպես գլանաձև և կարճ, խողովակաձև երկարուկ, այնպես էլ կլորավուն և ուղղանկյունաձև օրինակներ: Այս ուլունքների քիմիական բաղադրության վերաբերյալ տվյալներ չունենք, սակայն ուշագրավ է, որ ավելի վաղ թվագրվող հուշարձաններում նույնպես առկա են նմանատիպ օրինակներ, որոնց ուսումնասիրությունը ցույց է տվել, որ դրանք ոչ թե մածուկից, այլ քարից են պատրաստված (Badalyan et al. 2022, 213): Այս պարագայում միայն հետագա ուսումնասիր-

րությունների շնորհիվ հնարավոր կլինի հստակ պատասխանել, թե ինչ տեխնոլոգիական բնութագիր ունեն այն բոլոր ոլուռները, որոնք մենք առայժմ որակում ենք որպես մածուկից պատրաստված. հնարավոր է մի մասը բնական քարից պատրաստված լինի, որոշ մասն էլ բզեզանման և գլանաձև են (նկ. 2-5, 2-6) և շատ մոտ են փիրուզի բնական երանգին: Ինչ վերաբերում է պատրաստման տեխնոլոգիային, ապա, հավանաբար, դրանք երկու ձևով են պատրաստվել. օրինակ՝ մանր, խողովակաձևերը հնարավոր է մեկ գլանակից լինեին պատրաստված, ապա գլանակը կտրատելով՝ առանձին մասեր ստանային: Ավելի խոշոր և մանրամասն մշակվածությամբ օրինակները, ըստ երևույթին, առանձին են պատրաստվել, մանավանդ որ նմանատիպ օրինակները ավելի քիչ են:

Ծովախեցիներ. Ոլուռների ամենաքիչ տարածվածությունն ունեն ծովախեցիներից պատրաստվածները (նկ. 2-1): Ծովախեցիների հայտնաբերումը ծովից շատ հեռու վայրերում կարևոր է. այն կարող է վկայել հեռահար փոխազդեցությունների և ընդարձակ առևտրային ցանցերի գոյության մասին: Այդպիսի օրինակներ գտնվել են Լոռի Բերդի, Քարաշամբի, Օշականի, Մեծամորի և այլ դամբարանադաշտերից (Դևեջյան 2006, աղ. 9, մկ. 6-8; Փիլիպոսյան 1998, 64): Շնորհի օրինակները «*Cerastoderma edule*» միջերկրածովյան և սևծովյան տեսակներին են պատկանում: Ծովախեցիներն օգտագործվել են հիմնականում կախազարդեր պատրաստելու համար (Manca et al. 2022, 118): Չնայած նրան, որ մենք այս նմուշները ոլուռների շարքում ենք դիտարկում, նշենք, որ այս օրինակները մշակման հետքեր (անցքեր) չունեն, որը դժվարացնում է դրանց գործածության հստակեցումը: Նմանատիպ խեցիներ են հայտնաբերվել նաև Իրանի տարածքում, երկաթի դարաշրջանի Հասանլուի և Ջագրոսի դամբարաններում՝ դրանք համեմատվում են մետաղի, ոսկու և այլ թանկարժեք նյութերի հետ, և դրանց առկայությունը հուշում է, որ ունեցել են ոչ միայն գեղարվեստական, այլև սոցիալական նշանակություն՝ արտահայտելով որոշակի բարձր կարգավիճակ (Manca et al. 2022, 123): Դամբարանում դրանց առկայության մասին Ա. Փիլիպոսյանը գրում է, որ ծովախեցիներից պատրաստված առարկաների առկայությունը կապված է սոցիալական կարգավիճակի հետ և հանդիպում է գերազանցապես կանանց դամբարաններում (Փիլիպոսյան 1998, 64): Թաղման ծեսում դրանց առկայությունը կարող էր պայմանավորված լինել նաև դրանց վերագրվող մոգական-չարխափան ազդեցության մասին հավատալիքով:

Ոլուռները հավատալիքներում

Ոլուռները մեծ դեր ունեն հավատալիքներում՝ որպես հմայական հատկություններով օժտված իրեր: Օրինակ՝ Սարգիոնի կամ սերդոլիկի մոգական հատկությունները շատ վաղուց հայտնի են եղել Հին աշխարհում, այդ մասին է վկայում Ուրի մ.թ.ա. III հազ. դամբարաններում դրանց առկայությունը: Հայտնի է, որ Շուբադ աստվածուհու մարմինը ամբողջությամբ ծածկված է եղել ոսկուց, արծաթից, լազուրիտից և սերդոլիկից պատրաստված ոլուռներով: Սերդոլիկը նաև մեծ տարածում է ստացել հին Եգիպտոսում, դրանք հայտնաբերվել են

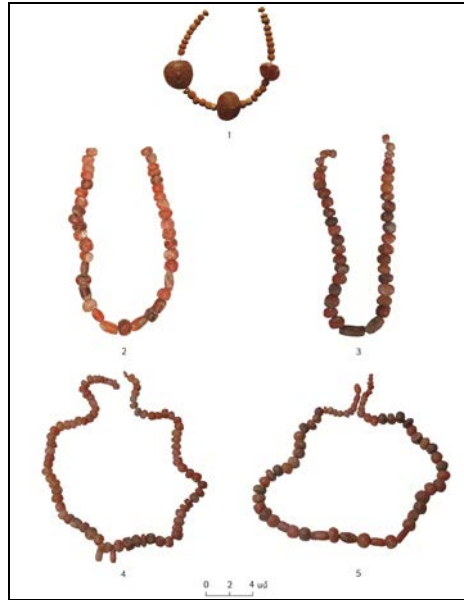
Թութանհամոնի դամբարանում, հավանաբար մոզական հատկություններով օժտված այդ քարերը պետք է պաշտպանեին փարավոնին հետմահու (Texov 1977, 180; Woolley, Litt 1934, 223):

Հայտնի են նաև նրա բուժական նշանակության մասին տվյալներ, համաձայն որի՝ այն օժանդակել է ծննդաբերությանը, բուժել է ուռուցքներ և վերքեր, մասնավորապես կտրող գործիքներից ստացած վերքերը (Խանզադյան, Կարաքեշիջյան 1981, 12). դրանք բուժելու համար քարը շփում էին ջրով, ապա այդ ջրով մաքրում էին վերքը (Сутрычев, Малхасян 1984, 32): Մեջբերելով Ա. Դավրիժեցուն՝ Ղրիմից հայտնաբերված մի կնիք-մատանու սերդուլիկից քարե ներդիրի մասին գրելիս հեղինակները նշում են, որ, ըստ հայերի մեջ եղած հավատալիքների. «այդ քարը պաշտպանում է իր տիրոջը տուն քանդվելու և պատերը փլվելու ժամանակ» (Բելի, Մանուչարյան 1980, 290): Իսկ փիրուզի մասին նշվում է, որ այն զինվորը, որ ուներ փիրուզագարդ վահան, անպարտելի էր (Сутрычев, Малхасян 1984, 37–38):

Ինչպես նշում է Է. Խանզադյանը, թաղման ծեսում զարդերի առկայության արարողակարգային նշանակության լավագույն դրսևորումներից է շումերական Ինաննա աստվածուհու մահվանն ու վերածննդին նվիրված առասպելը (Խանզադյան, Կարաքեշիջյան 1981, 12): Այնտեղ մասնավորապես ասվում է, որ Ինաննան, ձգտելով ամեն գնով զորացնել իր իշխանությունն ու միաժամանակ դառնալ նաև ստորերկրյա աշխարհի տիրուհին, որոշում է իջնել ստորերկրյա թագավորություն՝ զարդարվելով արքայական հանդերձանքով և փառահեղ զարդերով. նա ուղևորվում է դեպի մի «երկիր, որից վերադարձ չկա» (Крамер 1965, 183): Համանման մի պատում է պահպանվել նաև հայոց մեջ. ըստ այդմ՝ Շամիրամ թագուհին հասարակ ուլունքը ձեռք բերելու համար տալիս է մի բուռ ոսկի, ասելով, որ այն աստվածների հայր Ջևան է ուղարկել իրեն, որպեսզի դրանով կենդանացնի Արային: Ուլունքը կորցնելով ծովում՝ Շամիրամն այնքան է վշտանում, որ իր արցունքներից գետեր են գոյանում, իսկ ծովի աստվածը հրաժարվում է վերադարձնել այն՝ ասելով, որ այն հարկավոր է իրեն խորտակելու համար այն նավերը, որոնց միջոցով թագուհին ուզում է տիրել ծովափի բոլոր քաղաքներին (Հայկազունի 1909, 6, 14): Այս դրվագները բնորոշում են ուլունքի մի առանձնահատկություն, ըստ որի՝ այն երկրային կյանքի և անդրաշխարհի միջև կապող միջոց է հանդիսանում՝ ունենալով պահպանիչ հմայական ուժ, անգամ վերակենդանացնող հատկություն:

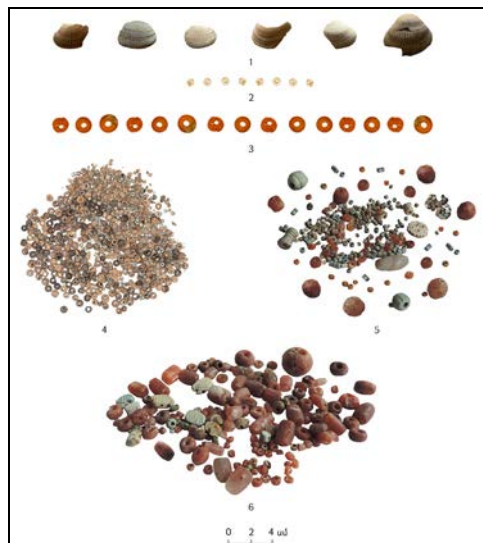
Եզրակացություններ

Ներկայացված ուլունքների և զարդերի տեսականին պատրաստված է բազմատեսակ նյութերից՝ ներառյալ քար, մածուկ, բրոնզ, ապակի և ծովախեցիներ: Տեղական հումքի օգտագործումը վկայում է տարածքային պաշարների օգտագործման մասին, իսկ ծովախեցիների առկայությունը շեշտում է հեռահար առևտրային կապերի մասին:

Նկ. 1. Սարդիոնից ուլունքներ

1-1. Բարձրյալ, դ. N 22, 1-2. Բովեր 1, դ. N 50, 1-3, 1-4, 1-5. Բաղերի ճալա, դ. N 15

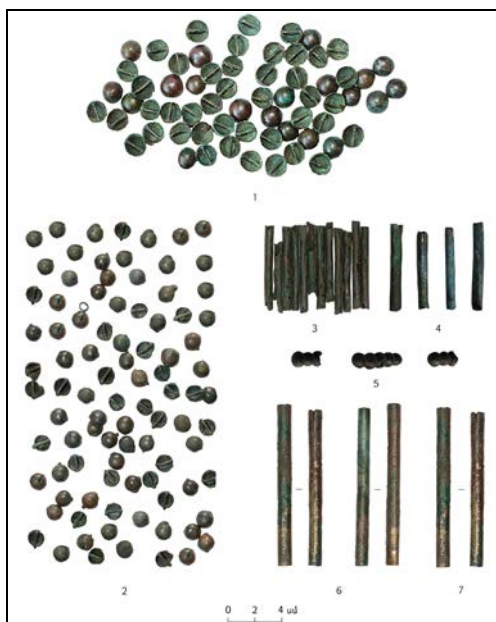

Նկ. 2. Սարդիոնից, մաճուկից ուլունքներ և ծովախեցիներ

2-1. Բաղերի ճալա, դ. N 32, 2-2, 2-3. Բովեր 1, դ. N 19, 2-4. Բովեր 1, դ. N 50, 2-5. Բարձրյալ, դ. N 35, 2-6. Բարձրյալ, դ. N 107

Նկ. 3. Սարդիոնից, մածուկից և ապակուց ուլունքներ, Բարձրյալ, դ. N 11

Նկ. 4. Բրոնզից ուլունք-կախազարդեր

4-1. Բարձրյալ, դ. N 107, 4-2. Բովեր 2, դ. N 11, 4-3. Փիջուտ, դ. N 20, 4-4. Բովեր 2, դ. N 11, 4-5. Բարձրյալ, դ. N 107, 4-6. Փիջուտ, դ. N 20, 4-7. Փիջուտ, դ. N 3

Ուլունքների արտադրությունն իրականացվել է տարբեր տեխնոլոգիաներով՝ ինչպես քարերի մշակմամբ, մեկ գլանակից կտրատելու միջոցով, այնպես էլ առանձին դետալների պատրաստմամբ: Ուլունքների գունային բազմազանությունը (շագանակագույն, կաթնագույն, սպիտակ, կապտավուն, փիրուզագույն) պայմանավորված է ոչ միայն գեղագիտական նախընտրությամբ, այլև տեղական հումքի առկայությամբ: Ուլունքների մոգական և պաշտամունքային նշանակության մասին վկայում են ինչպես հայոց մեջ պահպանված հավատալիքները, այնպես էլ տարածաշրջանի դամբարանային համալիրների տվյալները, որը տևական շարունակություն ունի: Ծովային պաշարների օգտագործումը եղել է կենսապահովման կարևոր մաս՝ խթանելով հնագույն մարդկանց տնտեսության զարգացումը: Այդ մշակույթի հետ հեռահար շփումների մասին են վկայում դամբարանում հայտնաբերված ծովախեցիները՝ ձեռք բերելով նաև հավատալիքային նշանակություն:

Շնորհակալական

Շնորհակալություն ենք հայտնում ՀԱԻ հնակենդանաբան Նուշիկ Զարիկյանին՝ ծովախեցիների նույնականացման համար: Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ՝ 21AG-6A080 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

Գրականություն/References/Литература

1. Բելի Ա., Մանուչարյան Ա. 1980, Հայերեն արձանագրությամբ կնիք-մատանի Ղրիմից, Պատմա-բանասիրական հանդես, N 1, 289–291:
Beli A., Manucharyan A. 1980, Signet ring with an Armenian inscription from Crimea, Historical-Philological Journal, N 1, 289–291 (in Armenian).
2. Դևեյան Ս. 2006, Լորի բերդ II, Երևան, «Գիտություն»:
Devejian S. 2006, Lori Berd II, Yerevan, Gitutyun (in Armenian).
3. Դևեյան Ս. 2022, Լորի բերդ III, Երևան, ՀԱԻ հրատ.:
Devejian S. 2022, Lori Berd III, Yerevan, Institute of Archaeology and Ethnography Press (in Armenian).
4. Խանզադյան Է., Կարաքեշիշյան Ռ. 1981, Վաղ երկաթի դարաշրջանի դամբարաններ, Աշխատություններ Հայաստանի պետական պատմական թանգարանի, հ. VII, Երևան, «Հայաստան», 3–15:
Khazadryan E., Karakeshishyan R. 1981, Burials of the Early Iron Age, Proceedings of the History Museum of Armenia, vol. VII, Yerevan, Hayastan, 3–15 (in Armenian).
5. Հայկազունի Հ. 1909, Շամիրամի ուլունքը, Հայ զինուորի գրադարան, N 3, Հրատարակություն Խորեն քահ. Մնացականեանցի, Թիֆլիս, Արագատիպ «Նաղեժդա», 3–16:
Haykazuni H. 1909, Shamiram's Bead, Library of the Armenian Soldier, N 3, Published by Khoren Catholicos Mnatsakanyants, Tiflis, Nadezhda, 3–16 (in Armenian).

6. Մարտիրոսյան Հ. 1969, Ուշբրոնզեդարյան բնակավայրեր և դամբարանադաշտեր, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ II (խմբ. Բ.Ն. Առաքելյան), Երևան, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ.:
- Martirosyan H. 1969, Late Bronze Age Settlements and Cemeteries, Archaeological Monuments of Armenia II (Ed. B. Arakelyan), Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Armenian).
7. Սեյրանյան Վ., Դևեջյան Ս. 1989, Մեր նախնիների քարե ուլունքները, Երեկոյան Երևան, դեկտեմբերի 2, N 277, 4:
- Seyranyan V., Devejian S. 1989, Stone Beads of Our Ancestors, Yerekoyan Yerevan, December 2, N 277, 4 (in Armenian).
8. Փիլիպոսյան Ա. 1998, Հայկական լեռնաշխարհի մ.թ.ա. III–II հազ. Հուշարձաններից հայտնաբերված ծովախեցիները որպես հնագիտական և ազգագրական հետազոտությունների սկզբնաղբյուր, Հին Հայաստանի մշակույթը XI, Հանրապետական գիտական նստաշրջան, զեկուցումների հիմնադրույթներ, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ ՀԱԻ, 64–65:
- Piliposyan A. 1998, Sea Shells Discovered at the Monuments of the Armenian Highlands Dating to the 3rd–2nd Millennia BC as Primary Sources for Archaeological and Ethnographic Research, Culture of Ancient Armenia XI, Abstracts of the Reports of the Republican Scientific Conference, IAE, NAS RA, 64–65 (in Armenian).
9. Astruc L., Courcier A., Gratuze B., Guilbeau D., Jansen M., Ostaptchouk S., Lyonnet B., Guliyev F. 2021, The Use of Natural Resources at Mentesh Tepe during the Late Chalcolithic Period and the Early Bronze Age. In: Marro C., Stöllner Th. (eds.), The Origins of Early Mining and Metallurgy in the Caucasus, MOM Éditions, 409–424.
10. Badalyan R., Harutyunyan A., Meliksetian Kh., Pernichka E., Christidou R. 2022, Miscellaneous Objects from Aknashen, The Neolithic Settlement of Aknashen (Ararat Valley, Armenia), Excavation Seasons 2004–2015, Archaeopress Archaeology, 212–224.
11. Bar-Yosef Mayer D., Porat N. 2010, Glazed Steatite Paste Beads in the Chalcolithic of the Levant: Long Distance Trade and Manufacturing Processes, Techniques and People: Anthropological Perspectives on Technology in the Archaeology of the Proto-historic and Early Historic Periods in the Southern Levant, 111–123.
12. Manca L., Mashkoura M., Ghasimid T. 2022, Between Land and Sea. The Exploitation of Marine Shells from the Neolithic to the Iron Age in Iran: The Site of Ruwar (Northwest of Iran), Paleo, Hors-série, Sociétés humaines et environnements dans la zone circumméditerranéenne du Pléistocène au début del’Holocène, Actes du colloque en hommage à Émilie Campmas, Université Toulouse, Jean Jaurès, 8–9 mars 2021, Musée national de Préhistoire, 112–129.
13. Morgan J. de 1889, Mission Scientifique Au Caucase, I, Paris, Ernest Leroux éditeur.
14. Woolley L., Litt D. 1934, Ur Excavation, The Royal Cemetery, A Report on the Predynastic and Sargonid Graves Excavated between 1926 and 1931, vol. II, British Museum and Museum of the University of Pennsylvania, Printed in Great Britain, Part 1.
15. Деведжян С. 1981, Лори-Берд I, Ереван, изд. АН Арм. ССР.
- Devejian S. 1981, Lori-Berd I, Yerevan, Academy of Sciences of the Armenian SSR Press (in Russian).
16. Крамер С. 1965, История начинается в Шумере, Москва, «Наука».

-
- Kramer S. 1965, History Begins at Sumer, Moscow, Nauka (in Russian).
17. Куфтин Б. 1941, Археологические раскопки в Триалети. Опыт периодизации памятников, I, Тбилиси, изд. АН Грузинской ССР.
Kuftin B. 1941, Archaeological Excavations in Trialeti: An Attempt at Periodization of the Monuments, vol. I Tbilisi, Academy of Sciences of the Georgian SSR Press (in Russian).
18. Супрычев В., Малхасян Э. 1984, Представления о самоцветах в средневековой Армении (лекция по геммологическим исследованиям), Ереван, «Айастан».
Suprichiev V., Malkhasyan E. 1984, Concepts of Gemstones in Medieval Armenia (Lecture on Gemological Studies), Yerevan, Hayastan (in Russian).
19. Техов Б. 1977, Центральный Кавказ в XVI–X вв. до н.э., Москва, «Наука».
Tekhov B. 1977, The Central Caucasus in the 16th–10th Centuries BC, Moscow, Nauka (in Russian).
20. Хачатрян Т. 1975, Древняя культура Ширака, Ереван, изд. ЕГУ.
Khachatryan T. 1975, The Ancient Culture of Shirak, Yerevan, YSU Publishing (in Russian).